

УДК 159.9.

ЗОЗУЛЬ Таміла Володимирівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри фізичної реабілітації
ПВНЗ МНТУ ім. Ю. Бугая (м. Полтава)*

ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ СІМЕЙ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Статтю присвячено комплексному дослідженню адаптованості дітей із сімей вимушених переселенців до нових соціально-психологічних умов життя. На основі теоретичного аналізу означено зміст поняття «адаптація» та описано основні структурні компоненти даного процесу як окремі системи, що включають у себе: зовнішні умови, ставлення, відносини та зв'язки, внутрішні ресурси особистості. Проаналізовано підходи до визначення поняття «соціальна адаптація», «психологічна дезадаптація», виділені деякі психологічні особливості дезадапованих особистостей.

Представлено результати емпіричного дослідження соціально-психологічної адаптації дітей-переселенців. Подано порівняльний аналіз рівня адаптованості дітей із сімей вимушених переселенців та інших учнів Полтавських шкіл, їх емоційного ставлення до школи як показника адаптованості.

Ключові слова: *вимушені переселенці, діти із сімей вимушених переселенців, адаптаційний процес, адаптація, психічна адаптація, соціально-психологічна адаптація, дезадаптація, соціально-психологічна дезадаптація.*

Постановка проблеми. Геополітичне протистояння, яке відбувається в Україні протягом останніх років, загибель великої кількості людей породили виражені стресові ситуації та суттєво змінили життя значної частини українських громадян. Особливою гостроти набула проблема надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам. Особливо травматичною є дана ситуація для дітей з огляду на обмеженість їх життєвого досвіду, вразливість та незрілість психіки. Для дитини складно зрозуміти, що сталося в родині, місті, країні, чому їм разом із сім'єю необхідно змінювати місце проживання, що призводить до переживання безпорадності, тривоги, страхів, порушень адаптації, появи стресових розладів. З огляду на це, проблема вивчення адаптації дітей із сімей вимушених переселенців є актуальною і потребує вирішення.

© Т. В. Зозуль, 2018

orcid.org/0000-0003-0097-7113

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1342335>

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес адаптації тривалий час виступає об'єктом наукового дослідження. Посилена увага до даного явища визначається, перш за все, його універсальністю, адже адаптаційні процеси об'єктивно обумовлені будь-якими динамічними змінами, що відбуваються у різноманітних системах.

Процес адаптації є інтеграцією впливів різноманітних факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, дія яких має бутити взаємоузгодженою або суперечливою. Адаптування йде водночас на декількох ієрархічних рівнях, кожен з яких може мати власну тенденцію і темпи змін, що відбуваються (Александровский, 1976). Психологічний аспект адаптації полягає у пристосуванні особистості до потреб суспільства, з урахуванням власних мотивів інтересів.

Зміст адаптації розкривається такими допоміжними термінами як: а) адаптування – власне процес адаптації; б) адаптованість – стан організму в результаті успішного здійснення цього процесу; в) адаптивний цикл – сукупність процесів від початкового стану організму і до кінцевого; г) адаптивний ефект – відмінності в стані організму до початку і завершення процесу адаптації; д) адаптивна ситуація – конкретний момент взаємодії організму та середовища, що відображає необхідність адаптивних перебудов (Ю. Клочан, 2007).

В. Семиченко (2002) запропонувала концепцію системного розгляду процесу адаптації. В її основі лежить ідея про те, що загальна ефективність процесу адаптації людини суттєво залежить від інтеграційних тенденцій особистості. Таким чином, загальний процес адаптації – це складне явище, яке має певну структуру, складається із багатьох відносно незалежних процесів. Кожен із них обслуговує певну систему відносин, які виникають у людини з відповідною системою, і в сукупності з ними та відповідними зв'язками складає певний структурний компонент. На думку автора, кожен структурний компонент процесу адаптації є системою, яка включає в себе: а) об'єктивне явище і його умови (так звані, зовнішні умови); б) відносини, що виникають у людини, яка адаптується з відповідним явищем (ставлення, відносини, зв'язки); в) індивідуальні особливості

самої людини, що відповідають чи не відповідають вимогам (внутрішні умови або власні ресурси людини).

Серед адаптаційних процесів і явищ особлива роль належить соціально-психологічному її аспекту, адже життя особистості реалізується у соціумі. Соціально-психологічна адаптація по-різному розглядається авторами. Одні автори розглядають її як процес освоєння та засвоєння індивідом суспільних відносин, норм поведінки та системи цінностей (Андреева, 2003; Мирошников, 1971; Сарджвеладзе, 1989), інші вбачають у ній процес засвоєння особистістю соціального досвіду суспільства в цілому та макросередовища, до якого вона належить (Рубін, Колесников, 1968).

Розглядаючи соціальну адаптацію як безперервний процес, вчені пов'язують її з кардинальними змінами діяльності індивіда та його соціального оточення (Виготский, 1991; Леонтьев, 1975; Рубинштейн, 2008); процесом поступового перетворення суспільних норм та ідеалів в особистісні установки і цінності (Г. Дьяконов, О. Мороз, Л. Шпак та ін.).

Адаптація, у контексті нашого дослідження, визначається, як пристосування дитини до існування в освітньому середовищі нового навчального закладу згідно з його вимогами та відповідно до власних потреб, мотивів та інтересів. Така адаптація здійснюється шляхом освоєння норм і цінностей нового освітнього середовища.

У свою чергу, дезадаптація особистості є складною соціально-психологічною проблемою, що по-різному трактується психологами.

Одні вчені вважають дезадаптацію процесом дис-гармонійного розвитку особистості, коли виникає незгодженість цілей і результатів, коли вона стає джерелом психічної напруги, внутрішнього дискомфорту, нестабільності перебігу психічних процесів (Фурман, 2000). Інші вважають дезадаптацією хід внутрішньо-психічних процесів, що призводить не до розв'язання проблемної ситуації, а до її посилення, зростання труднощів і викликаних нею неприємних переживань (Налчаджян, 1998).

За Н. Сарджвеладзе (1989), дезадаптація – це непристосованість до інших і до себе, складний соціально-психологічний процес, що характеризується неадекватністю комунікативних

навичок та дезорганізацією поведінки, невпевненістю у власних силах і недовірливим внутрішньо-особистісним відношенням.

Соціально дезадаптованим особистостям, як свідчать дослідження (Сабанадзе, 1997), властиві певні психологічні особливості. Зокрема, такі особистості мають викривлений та дещо спотворений «Я-образ», що призводить до зміни уявлень індивіда про себе, перегляду цінностей і цілей, збільшення соціально-психологічної дезадаптивності, втрати свого місця в соціумі. Це відбувається через порушення гармонії між внутрішнім і зовнішнім світом особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виходячи з того, що адаптованість особистості є одним із чинників, що найбільш яскраво демонструє її психологічне благополуччя, нашим завданням стало вивчення особливостей адаптації дітей-переселенців. У дослідженні адаптації даної категорії дітей, взяли участь дві групи досліджуваних: експериментальна група – 90 дітей-переселенців та контрольна група – 90 дітей – учні полтавських шкіл. Загальна кількість випробуваних склала 180 осіб (середній вік 13 років). Тож, розглянемо результати вивчення адаптованості представників експериментальної та контрольної груп за методикою визначення особистісної адаптованості до внутрішнього та зовнішнього світу школярів (Фурман, 2000), представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Особливості адаптованості досліджуваних експериментальної та контрольної групи

Групи досліджуваних	Рівні адаптації			t
	адаптація	неадаптованість	дезадаптація	
ЕГ	41%	37%	22%	2,47, p<0,05
КГ	83%	17%	0%	

Як бачимо з таблиці 1, дітям із сімей вимушених переселенців властиві зменшені показники адаптованості, порівняно з дітьми контрольної групи. Зокрема, серед представників експериментальної групи дезадаптованих – 22 % та неадаптованих дітей – 37 %. Натомість, серед представників контрольної групи неадаптованих – 17%, а дезадаптовані діти – взагалі відсутні. Більшість представників контрольної групи (83 %) мають високий рівень адаптованості, що характерний лише 41 % представників експериментальної групи. Отже, діти-

переселенці істотно відрізняються за рівнем адаптованості від інших учнів полтавських шкіл.

Тобто, 59 % досліджуваних-переселенців характеризуються проблемами у адаптації до нових умов життя. При цьому, 22% дітей мають посередньо виражені проблеми в адаптації, схильні відчувати деякі проблеми у стосунках з однолітками та вчителями; їх перебування у школі часто викликає внутрішню напругу та тривогу. Їм складно пристосуватися до нових умов життя і навчання у школі, що відзначається у зменшенні мотивації відвідування навчального закладу після переселення із зони бойових дій. Незважаючи на це, недостатньо висока адаптованість таких учнів, по-перше, не є всезагальною і стосується окремих аспектів життя, коли до певних його сфер, наприклад, стосунків з вчителем чи однокласником, тощо, зберігається позитивне ставлення на фоні негативної адаптованості в інших; по-друге, може бути тимчасовою або ситуативною, вони можуть адаптуватися з часом або ж за створення сприятливих психологічних умов у колективі.

При цьому, 37 % дітей переселенців характеризуються явно вираженою дезадаптацією, що є більш стійкою та глибокою, порівняно з порушеннями пристосування дітей із попередньої підгрупи. Ці досліджувані відчувають яскраво виражені та тривалі труднощі у пристосуванні до усіх сфер життя у школі – навчання, стосунків з педагогами та однокласниками, пристосування до режиму навчання, життя поза школою, стосунків з іншими людьми. Неспроможність таких дітей пристосуватися до нових умов життя узагальнюється у негативному ставленні до самих себе, негативному образі «Я», що виникає внаслідок усвідомлення дитиною свого негативного становища у соціумі і нестачі адаптаційних ресурсів для його підвищення.

Натомість, для 83 % представників контрольної та 41 % – експериментальної групи властива виражена адаптованість. Вони позитивно почуваються у школі, готові до засвоєння знань, мають розвинену шкільну мотивацію, сформовані навички спілкування з однолітками та дорослими, мають більш адекватні уявлення про себе, як суб'єкта навчальної діяльності та міжособистісних відносин, порівняно з групою дітей, яким властива дезадаптація.

Отже, дітям-переселенцям властиві знижені показники адаптованості, порівняно з іншими дітьми, що пояснюється впливом негативних чинників їх переселення – бойовими діями, необхідністю змінювати уклад життя, відсутністю впевненості у майбутньому, що є травматичними для дитячої психіки. Окрім того, часто такі діти є свідками смерті інших людей, можливо, їх близьких, тривалий час перебували в умовах підвищеної психологічної напруги, загрози своєму життю, що викликає у них виражену нестачу адаптивних механізмів.

Приймаючи до уваги те, що успішність процесу адаптації дітей-переселенців до нового освітнього середовища виражається в їх емоційному стані (Седих, 2016), нами визначені особливості ставлення до школи даної категорії дітей за методикою кольорових виборів М. Еткінда, що подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Особливості ставлення до школи представників експериментальної та контрольної групи

група	ставлення			χ^2
	позитивне	індиферентне	негативне	
ЕГ	30%	30%	40%	3,63
КГ	25%	58%	17%	

Як свідчать дані таблиці 2, дітям-переселенцям властиве переважання негативного емоційного ставлення до школи, зафіксоване у 40 % даної групи, порівняно з показниками контрольної групи, де даний показник властивий 17%. Ці діти відчувають негативні емоції, пов'язані з відвідуванням занять, процесом навчання, стосунками з вчителями. Натомість, діти контрольної групи до школи ставляться, переважно, індиферентно (58 %). Таке ж ставлення до навчального закладу характерне для 30 % дітей-переселенців. У школі вони займаються сторонніми справами, а навчання і спілкування у закладі оцінюється у них ситуативно – залежно від оцінки, ситуації спілкування, тощо.

Позитивне ставлення до школи властиве 30 % експериментальної та 25 % контрольної групи, які із задоволенням відвідують школу, мають позитивні емоції, перебуваючи на уроках та у стосунках з однокласниками і

вчителями. Процес навчання викликає у них зацікавленість і позитивні емоції.

Отже, ставлення до школи у переселенців переважно індіферентно-негативне, а у представників другої групи – індіферентне.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Процес адаптації є складним явищем, що охоплює широкий спектр процесів і показників пристосування особистості до мінливих умов життя. Найбільш складним і багатогранним є процес соціальної адаптації особистості, що відображає можливість людини пристосуватися до нового соціального середовища, узгодити його вимоги із власними потребами, цінностями, тощо. Дане явище особливо важливе і складне у дитячому віці з огляду на незрілість дитячої психіки.

Адаптація дитини-переселенця розглядається нами як пристосування дитини до існування в освітньому середовищі нового навчального закладу згідно з його вимогами та відповідно до власних потреб, мотивів та інтересів. Особлива вагомість вивчення адаптаційного процесу даної категорії дітей обумовлюється наявним у них травматичним досвідом.

Результати емпіричного дослідження показали, що дітям-переселенцям Полтавського регіону властиві знижені показники адаптованості, порівняно з іншими досліджуваними, що пояснюється впливом негативних чинників їх переселення – бойовими діями, необхідністю змінювати уклад життя, відсутністю впевненості у майбутньому, що є травматичними для дитячої психіки. Окрім того, значна кількість таких дітей є свідками смерті інших людей, можливо, їх близьких, тривалий час перебували в умовах підвищеної психологічної напруги, загрози своєму життю, що викликає у них виражену нестачу адаптивних механізмів. Проблеми в адаптації дітей-переселенців визначаються і в їх емоційному ставленні до нового освітнього середовища, яке визначено нами як негативно-індіферентне. Отже, діти-переселенці характеризуються вираженими труднощами адаптації, що, однак, потребують подальшої конкретизації через співвідношення показників емоційної сфери досліджуваних, їх стосунків у сім'ї та навчальному середовищі як чинників адаптаційного процесу

даної категорії дітей. Саме це і є перспективою подальших досліджень автора у даному напрямку.

Список використаних джерел

- Александровский Ю. А. Состояния психологической дезадаптации и их компенсация / Ю. А. Александровский. – М. : Наука, 1976. – 317 с.
- Андреева Г. М. Зарубежная социальная психология XX века / Г. М. Андреева, М. М. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
- Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 479 с.
- Клочан Ю. Концепції зарубіжних та радянських учених щодо проблеми соціальної адаптації / Ю. Клочан // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2007. – № 1. – С. 63–71.
- Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304с.
- Мирошников М. П. Одна из концепций психического стресса по данным зарубежных исследований / М. П. Мирошников // Проблемы психологии спорта. – М., 1971. – Вып. 1. – С. 137–165
- Рубин Б. Г. Студент глазами социолога / Б. Г. Рубин, Ю. С. Колесников. – Ростов-на-Дону : Изд, Рост, ун-та, 1968. – 277 с.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2008. – 713 с.
- Сабанадзе І. О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків : дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / І. О. Сабанадзе ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 260 с.
- Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : «Мецниереба», 1999. – 145 с.
- Седих К.В. Формування метакогнітивної компетентності у практичних психологів системи освіти / К.В. Седих, В.А. Лаврінченко // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – Психологія. Вип. 52. – Х. : ХНПУ, 2016. – С. 124–133.
- Семиченко В. А. Психология деятельности / В. А. Семиченко. – К., 2002. – 248с.
- Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности. (Формы, механизмы и стратегии) / А. А. Налчаджян. – Ереван, 1988. – 263 с.
- Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості вчителів і учнів / А. В. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 197 с.

References

- Aleksandrovskii, Ju. A. (1976) Sostoianiiia psihologicheskoi dezadaptatsii i ih kompensatsia [The state of psychological maladaptation and its compensation], Moscow: Nauka [in Russian].
- Andreeva, G. M., Bogomolova, M. M. & Petrovskaja L. A. (2003) Zarubezhnaia social'naiia psihologiiia XX veka [Foreign social psychology of the twentieth century], Moscow : Aspekt Press [in Russian].
- Vygotskii, L. S (1991) Pedagogicheskaja psihologija [Pedagogical psychology], Moscow : Pedagogika [in Russian].
- Klochak, Ju. (2007) Konceptii zarubizhnykh ta radians'kykh uchenykh shhodo problemy social'noi adaptatsii [Concepts of foreign and Soviet scientists on the issue of social adaptation]. Social'na pedagogika : teoriia ta praktika [Social pedagogy: theory and practice], 1, 63–71 [in Ukrainian].
- Leont'ev, A. N. (1975) Deiatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality], Moscow: Politizdat [in Russian].
- Miroshnikov, M. P. (1971) Odnia iz koncepcii psihicheskogo stressa po dannym zarubezhnykh issledovaniy [One of the concepts of mental stress according to foreign studies]. Problemy psihologii sporta [Problems of the psychology of sports], 1, 137–165 [in Russian].
- Rubin, B. G. & Kolesnikov, Ju. S. (1968) Student glazami sociologa [A student with the eyes of a sociologist], Rostov-na-Donu : Izd, Rost, un-ta [in Russian].
- Rubinshtein, S. L. (2008) Osnovy obshchei psihologii [Fundamentals of General Psychology], St. Petersburg: Piter [in Russian].
- Sabanadze, I. O. (1997) Social'no-psihologichni faktori dezadaptivnosti ta ii korektsiia u pidlitkiv [Socio-psychological factors of maladaptation and its correction in adolescents], Kyiv [in Ukrainian].
- Sardzhveladze, N. I. (1999) Lichnost' i ee vzaimodeistvie s social'noi sredoi [Personality and its interaction with the social environment], Tbilisi : «Mecniereba» [in Russian].
- Sedih, K. V. & Lavrinenko, V. A. (2016) Formuvannia metakognitivnoi kompetentnosti u praktichnykh psihologiv sistemi osvity [Formation of metacognitive competence in practical psychologists of the education system]. Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni G.S. Skovorodi. Psihologiiia [Scientific Journal of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University], 52, 124–133 [in Ukrainian].
- Semichenko, V. A. (2002) Psihologija dejatel'nosti [Psychology of activity], Kyiv [in Russian].
- Nalchadzhian, A. A. (1988) Social'no-psihologicheskaiia adaptatsiia lichnosti. (Formy, mehanizmy i strategii) [Socio-psychological personality. (Forms, mechanisms and strategies)] [Socio-psychological

- adaptation of personality. (Forms, mechanisms and strategies)], Erevan [in Russian].
- Furman, A. V. (2000) *Psyhodiagnostika osobistisnoi adaptovanosti vchiteliv i uchniv* [Psychodiagnostics of personal adaptation of teachers and students], Ternopil' [in Ukrainian].

T. Zozul

RESEARCH OF ADAPTATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN FROM FAMILIES OF FORCED MIGRANTS

The article is devoted to a comprehensive study of the adaptability of children from the families of forced migrants to the new socio-psychological conditions of life.

Based on the theoretical analysis, the content of the concept "adaptation" is indicated. The specifics of the system adaptation process are revealed. The main structural components of the adaptation process as the separate systems, including: 1) external conditions, 2) attitude, relations and connections, 3) internal resources of the individual are described

Approaches to the definition of the concept "psychological maladjustment" are analyzed, some psychological peculiarities of maladaptive personalities are highlighted.

The results of an empirical study of the socio-psychological adaptation of migrant children are presented. A comparative analysis of the level of adaptation of children of the families of forced migrants and other pupils of Poltava schools is presented.

Key words: *forced migrants, children from families of forced migrants, adaptation process, adaptation, psychological adaptation, social and psychological adaptation, disadaptation, social and psychological disadaptation.*

Надійшла до редакції 2.06.2018 р.